

УДК 904(477.62-21Слов'янськ)

Іванов В. О.,
науковий співробітник,
Комунальний заклад «Слов'янський краєзнавчий музей»
Донецька область, місто Слов'янськ
e-mail: slav.muzeum@gmail.com

КАМ'ЯНА ДОХРИСТИЯНСЬКА СКУЛЬПТУРА НА ТЕРИТОРІЇ ПРИЛЕГЛОЇ ДО м. СЛОВ'ЯНСЬК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Територія України, на якій розташована Слов'янщина здавна населялася і контролювалася різним кочовим населенням. Деякі племена, такі як кіммерійці та скіфи-сармати, заселивши Причорномор'я, залишали після себе пам'ятки у вигляді кам'яних статуй. Однак на північ у лісостеп на територію Слов'янщини, як правило, їх культура створення скульптур майже не поширювалася.

У середині XI ст. зі сходу прийшла нова домінуюча сила кочівників - половці. Саме з ними і пов'язані основні кам'яні антропоморфні скульптури, так звані половецькі баби, або боввани, мамаї чи поганські боги, яких вони безліч залишили після себе.

XII століття стало періодом розквіту половецької культури та масового виробництва кам'яних статуй. Розташовували статуї як чоловічої так і жіночої статі на вершинах курганів чи пагорбів обличчям на схід. Особливістю половецьких скульптур була об'ємність та рельєфність. Біля їхнього підніжжя археологи знаходили кістки тварин, яких вочевидь приносили в жертву. Культ предків у житті половців, мабуть, грав значну роль. Для дослідників такі статуї дозволяють чітко визначити території, на яких кочував народ. Половці створили унікальний образ степовика монголоїдної раси і бездоганно володіли різьбленням по каменю. Такий сплеск у розвитку кам'яної скульптури серед кочовиків середньовіччя був єдиним. Половецька скульптура є достатньо вивченою, основний вклад у її вивчення внесли О. С. Уваров, М. І. Веселовський, Л. С. Гераськова та С. О. Плетньова. [2]

Виготовлялись антропоморфні скульптури як правило з пісковиків. На Слов'янщині, згідно з записами дослідників, також виготовляли з вапняку та крейди, поклади якої в окрузі дуже великі.

Найбільше розповсюджені серед давньої кам'яної скульптури – стоячі або сидячі статуї. Їх поза канонічна – пряма постава, широке відкрите обличчя. В руках, як правило, знаходиться посудина. Цікавою особливістю скульптур є те що жіночі перса зображувались і на багатьох чоловічих статуях. Ноги, як правило, зображені непропорційно короткими та маленькими. Поверхня стел була рівна, згладжена. Нижній кінець половецьких статуй необроблений, ймовірно тому, що вони вкопувались в землю у вертикальному положенні. Обличчя у скульптур, найчастіше, широке вилицювате, масивне, з важкими щоками, округлим чи гострим підборіддям. Майже всі статуї в дорогому одязі, на них прикраси, зброя, речі особистого вжитку. Зображення різних предметів допомагає розуміти матеріальну та духовну культуру половців. Коли б не скульптури, мабуть ніколи б не знали наприклад про жіночі зачіски, крій одягу та взуття, панцири, про складний головний убір. Більшість чоловічих статуй зображена в шоломах сфероконічної, напівконічної чи напівяйцевидної форми. Коси, одна – дві, крім жіночих, інколи позначались і на чоловічих статуях. Одяг на чоловіках і жінках однаковий, це каптан, штани. Під каптаном була довгопола сорочка. Інколи у жінок поверх каптана зображувалась пелерина-накидка. На багатьох бовванах зображено пояс, або його можна уявити, оскільки від нього, прикритого руками, звисають різноманітні речі. Поверх одягу, переважно в чоловіків, звисають предмети озброєння, як оборонного так і наступального. На грудях воїнів часто по дві бляхи, які з'єднані пасками. Наступальна зброя воїнів складалась з луків, стріл і шаблі, переважно зігнутої форми. Лук і шабля кріпилися з лівого боку, а сагайдак зі стрілами з правого. На поясі підвішували побутові предмети: ніж, кресало, гаманець, гребінець, тощо. На жіночих скульптурах інколи зображувались люстерка. Майже всі перераховані предмети трапляються при розкопах половецьких поховань. Іноді на поверхні скульптур зустрічаються сліди розпису чорною та червоною фарбами. Судячи із зображення статуй, серед половців перева-

жав монголоїдний тип, на що вказує широке вилицювате обличчя, важкі обвислі щоки, приплюснутий ніс. Скульптури мають певну трафаретність, обличчя носять індивідуальний характер, однак це може бути ні особисті відображення, а індивідуальність авторів скульптур. Єдиної думки кому встановлювали скульптури досі немає, найбільш ймовірно, що на честь знаті. Враховуючи що деякі чоловічі скульптури стоять, а інші сидять, то скоріш за все, перші це воїни, другі – старійшини. Скупчення баб в окремих місцях, ймовірно, відповідає розміщенню половецьких святилищ – своєрідних вівтарів під відкритим небом. [3]

Виробництво статуй половцями припиняється у XIII столітті зі знищенням татаро-монголами усієї половецької знаті, на честь яких власне й споруджувалися пам'ятники.

Зацікавленість скульптурами, щодо їх вивчення та збереження, виникла десь із середини XIX ст. З приєднанням степової смуги до Російської імперії, кам'яні баби почали швидко зникати з курганів. Їх звозили, як для господарських потреб так і для поміщицьких садів та садиб. Сотнями вони йшли у фундаменти, розбивалися, топилися в річках. Протистояти цьому намагалися, навіть вводився штраф у розмірі 100 руб. за руйнування статуй, але ж вони продовжували зникати зі степу. По губерніях розсилалися циркуляри та друкарські картки, які повинні були заповнюватися, відповідно до питань зазначених в них, таких як їх місцезнаходження статуї, стан збереженості, розташування, стать, розміри, тип каменю. Це все досліджувалося, було складено мапу їх місцезнаходження (Іл. 1), з якої видно саме яку територію половці контролювали.

Однак, вже на початку XX століття у південних степах, курганів із статуями практично не залишалося. Ті, які перебували у власності поміщиків, у своїй більшості згодом потрапили до музеїв. Втім і там вони, як тоді так і зараз, часто не описані і зберігаються без належної уваги, просто неба.

Спроби датувати статуї робилися досить давно, спочатку вони приписувались різним народам південного степу від скіфів до руських переселенців. У 1901 р. рішенням Харківського попереднього комітету XII Археологічного з'їзду було доручено кільком археологам провести розкопки курганів, на яких розміщувалися баби, припускаючи, що курганні поховання про-

ллють світло на запитання, кому саме належали скульптури. Результат показав, що деякі кургани з бабами виявилися пізньокочівницькими, та за визначенням Є.П. Трифільєва, вони були залишені торками. В.А. Городцов досліджуючи 8 подібних курганів, тільки у двох виявив впускні поховання пізніх кочівників. Пізніше він же припустив, що баби не пов'язані з похованнями курганів. Етнічна приналежність поховань і статуй різні. Великі кургани половцями часто використовувалися як цвинтар. Половецькі статуї, всі знаходились в половецьких землях, які мали приблизні межі розміром десь 750 на 500 км. Виявлені Є. П. Трифільєвим Торські (Слов'янські) кургани були розташовані в центрі так званого Донецького групування, до речі одного з найпотужніших групувань половців на землях хана Кончака біля Тора (Слов'янськ). Дослідниками точно визначено належність кам'яних статуй до половців, і період їх виготовлення датується XI–XIII ст. [1]

На даний час половецьких статуй відомо десь з 1,5 тисячі, до 1908 р. офіційно налічувалося 1133. Згідно каталогу 1974 р., складеного О.С. Плетнєвою, в різних районах Донецької області знаходилося 313 офіційно виявлених статуй, крім цього деякі музеї Донеччини мали свої колекції половецьких баб, як наприклад Донецький історико-краєзнавчий музей, в якому налічувалось 23 статуї. До речі одна з них, яка вказана як жіноча сидяча скульптура розмірами 1,34х0,56х0,30 м. (Іл. 2), була доставлена зі Слов'янська. З даних таблиці того каталогу випливає, що Донецька область мала найбільшу кількість половецьких баб, всього 409, з яких найбільше їх знаходилося в тодішньому Тельманівському районі - 90 шт., тоді як у Слов'янському всього 20. [1, с.15]

Згідно з картою розміщення половецьких скульптур по музеях України, багато з них були вивезені зі свого історичного місця перебування досить на далекі відстані, навіть на ті території, де половецька культура не розповсюджувалася. Відомо, наприклад, що до Київського історичного музею баби були вивезені здебільшого з Дніпропетровської обл., а у 30-х роках до державного історичного музею Москви, статуї були привезені в основному з Бахмутського р-ну Донецької обл. [1] Проте в більшості випадків, походження музейних баб в різних музеях залишається невідомим.

В районі Слов'янська існує багато курганів, які чітко видно на так званій карті Шуберта (25-16), створеної в середині XIX ст. Очевидно, на багатьох стояли кам'яні статуї. Ще у 60 роках XX ст. краєзнавець А. І. Абрамов зазначав, що навколо Слов'янська налічувалося близько 6 кам'яних баб, але куди вони поділися потім – зовсім невідомо. Зараз у Слов'янську, біля краєзнавчого музею, знаходиться єдина баба в дуже поганому стані.

Так склалося, що в регіоні на місцях історичного місцезнаходження половецьких баб, вони фактично відсутні, хоча їх зображення фактично могли б стати візитною карткою середньовічного періоду кочовиків які мешкали на території Слов'янщини. Такий сумний стан справ з іншого боку підштовхує до створення копій половецьких статуй. Прикладом може бути встановлений приблизно у 2013 році комплекс з трьох скульптур вирізаних художником В. Гутирею, які знаходяться по трасі Харків-Бахмут. На жаль територія зараз окупована і доля комплексу невідома. В даний час у Слов'янську, за ініціативи міської влади та безпосередньо Слов'янського краєзнавчого музею, художниками проводяться роботи з виготовлення реплік половецьких баб, які стануть прикрасою у міському парку.

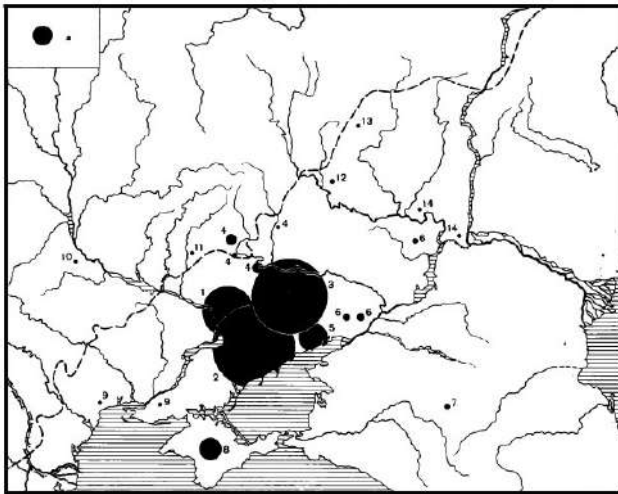
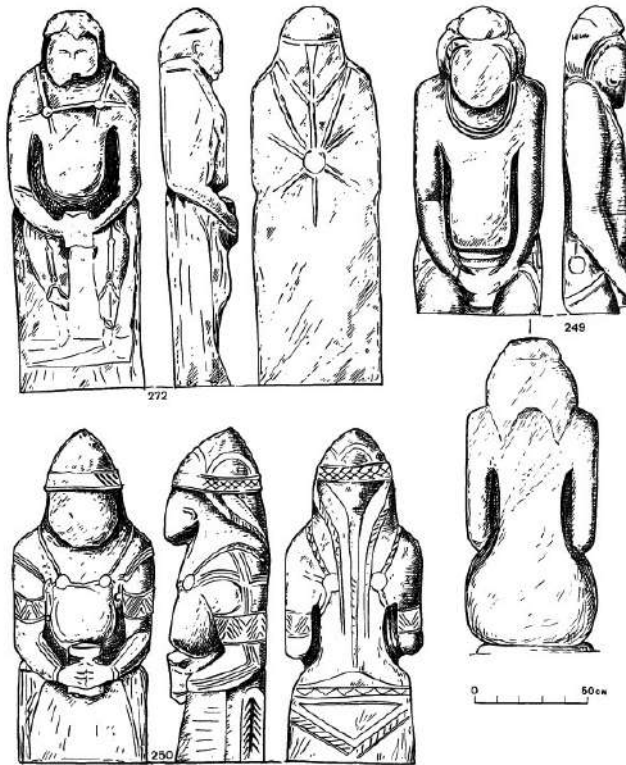

Рис. 1. Распределение каменных статуй по губерниям А. И. Пискарева

а — 40 статуй
1—2 — Екатеринославская губ.;
4 — Харьковская губ.; 5 —
Таганрогское градоначаль-
ство; 6 — Область Войска
Донского; 7 — Ставропольская
губ.; 8 — Таврическая губ.,
9 — Херсонская губ.; 10 —
Киевская губ.; 11 — Полтав-
ская губ.; 12 — Воронежская
губ.; 13 — Рязанская губ.;
14 — Саратовская губ.

Іл. 1. Карта розподілу кам'яних статуй за губерніями, за даними А. І. Піскарьова, XIX ст. [1, с.14]

Іл. 2. Половецькі статуї
із Донецького історико-краєзнавчого музею.
За № 249 статуя зі Слов'янська. [1, с.143]

Список використаних джерел та літератури:

1. «Археология СССР. Свод археологических» / за загальною ред. Б. А. Рибаківа. Москва, 1974.
2. «Кто такие половцы?» URL: <https://arzamas.academy/materials/674>.
3. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. Київ, 1991.
4. «Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899» / за ред. Уварової та С. Слущкого. Т. 1. Москва, 1901.